

Wojciech Mruk

<http://orcid.org/0000-0002-5560-1001>

Uniwersytet Jagielloński

wojciech.mruk@uj.edu.pl

DOI: 10.35765/pk.2025..5003.20

Insula nobilissima czy może raczej *officina*
fomentumque lasciviarum et voluptatum omnium.
Obraz późnośredniowiecznego Cypru w dziełach autorów
z łacińskiego kręgu kulturowego

STRESZCZENIE

W późnym średniowieczu Cypr, jako *terra Christianorum ultima*, przyciągał uwagę wielu autorów z łacińskiej Europy. Wielu z nich opisywało wyspę jako krainę bogatą, szczęśliwą i żyzną. Równocześnie wielu autorów, którzy odwiedzili Cypr, zwracało uwagę na niebezpieczeństwa i nieprzyjemności, jakich doświadczyli na wyspie. Lista zagrożeń, jakim podróżni musieli stawić czoła, była bardzo długa. Niebezpieczeństwa towarzyszące morskiej podróży, trzęsienia ziemi i gorący klimat to tylko część z nich. Podróżni obawiali się także wina i miejscowej kuchni, która miała szkodzić zdrowiu, oraz niezdrowego powietrza, które miało spowodować rychłą śmierć. Wszyscy Cypryjczycy mieli być rozpustni i rozmiłowani w zbytku. Większość z nich była nie tylko schizmatykami, ale nawet heretykami. Miejscowe kobiety miały nosić nieprzyzwoite stroje, a kurtyzany opływały w bogactwa. Nawet władcy Cypru mieli być nieudolni, okrutni albo zniewieściali. Miasta i kościoły na wyspie były zrujnowane z powodu wspomnianych trzęsień ziemi oraz częstych wojen. Mieszkańcy cypryjskich miast i wiosek żyli w prymitywnych warunkach i byli niechętni podróżnym. Przybylsze z łacińskiej Europy nie mogli znaleźć wygodnych mieszkań ani przyzwoitych gospód. Można odnieść wrażenie, że wyspa Afrodyty wydawała się im wyspą przeklętą.

SŁOWA KLUCZE: Cypr, późne średniowiecze, łacińscy podróżnicy

Sugerowane cytowanie: Mruk, W. (2025). *Insula nobilissima* czy może raczej *officina fomentumque lasciviarum et voluptatum omnium*. Obraz późnośredniowiecznego Cypru w dziełach autorów z łacińskiego kręgu kulturowego. © ⓘ *Perspektywy Kultury*, 3(50), ss. 279–295. DOI: 10.35765/pk.2025.5003.20

Nadesłano: 10.12.2023

Zaakceptowano: 08.03.2024

ABSTRACT

Insula Nobilissima or Rather *Officina Fomentumque Lasciviarum et Voluptatum Omnium*? The Image of Cyprus in Late Medieval Latin Sources

In the late Middle Ages, Cyprus, as *terra Christianorum ultima*, attracted the attention of many authors from Latin Europe. Many of them described the island as a rich, happy, and fertile land. At the same time, several authors who visited Cyprus paid attention to the threats and nuisances that occurred on the island. The list of threats the traveller had to face was very long. Perils of the sea, earthquakes, and hot climate were just some of them. Travelers were also afraid of wine and the local cuisine, which were believed to be harmful to health, as well as of the dangerous “bad air” that could cause sudden death. All Cypriots were to be debauched, lustful, and addicted to a luxurious life. Most of them were considered not only schismatics but heretics as well. Women were said to wear indecent clothes, and courtesans were very rich. Even the kings of Cyprus were portrayed as inept, cruel, and effeminate rulers. Cities and churches on the island were in ruins due to aforementioned earthquakes and frequent wars. The inhabitants of Cypriot towns and villages were said to live in primitive conditions and to show reluctance towards travelers. It was hardly possible to find comfortable accommodation or good inns in Cyprus, especially for guests from Latin Europe. One might get the impression that the Aphrodite’s island appeared to them as a cursed land.

KEYWORDS: Cyprus, Middle Ages, Latin travelers

Po upadku Akki i pozostałych posiadłości łacinników w Ziemi Świętej Cypr na wiele kolejnych dekad stał się najdalej na wschód wysuniętym przyczółkiem zachodniego chrześcijaństwa. Wyspa, postrzegana jako *terra Christianorum ultima*, odgrywała ważną rolę jako punkt tranzytowy na trasach pątników udających się z Europy do Jerozolimy oraz kupców prowadzących interesy we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego (Hill, 1948; Edbury, 1994; Dotson, 1997; Burkiewicz, 2010; Özkutlu, 2014; Coureas, 2016; Perdiki, 2021; Schabel, 1998). Jej strategiczne położenie sprawiło, że rządzone przez Lusignanów królestwo odgrywało też istotną rolę w późnośredniowiecznych planach krucjatowych (Sanudo, 1988; zob. też Leopold, 1998; Burkiewicz, 2017; Coureas, 2021, Khalifa, 2020; Preiser-Kapeller, 2022; Carr, 2022). Nic więc dziwnego, że znajdująca się pod władzą łacinników wyspa przyciągała uwagę autorów wywodzących się z zachodniego kręgu kulturowego (Calvelli, 2009). W rezultacie tego w świadomości ówczesnych Europejczyków obecny był zespół skojarzeń oraz wyobrażeń związanych z tym najdalszym przyczółkiem łacińskiego świata. Jednocześnie, jak zauważył Lorenzo Calvelli, większość znanych obecnie

opisów Cypru pochodzących z XIII–XV w. jest dziełem odwiedzających go podróżników, którzy tworzyli swe dzieła na podstawie własnych obserwacji (Calvelli, 2009; Morton Paton, 1951; Gadrat-Ouerfelli, 2021). Warto więc zastanowić się nad tym, czy autorzy, którzy osobiście odwiedzili wyspę Afrodyty, nakreślili jej obraz w jasnych, czy mrocznych barwach.

Est autem Cyprus insula nobilissima et famosissima atque etiam ditissima, omnibus maris insulis incomparabilis et omnium bonorum prae aliis fertilissima... napisał w swej relacji z podróży Ludolph z Suchem, który odwiedził wyspę w połowie XIV stulecia (Ludolph, 1851; Gadrat-Ouerfelli, 2017). Podobne, pozytywne, a nawet entuzjastyczne sformułowania znaleźć można we wspomnieniach innych podróżników (Wilbrandus de Oldenborg, 1864; Nicolaus de Marthono, 1895). To zapewne one miały wpływ na dzieło florenckiego notariusza Domenico Silvestriego. Autor, który prawdopodobnie sam Cypru nie odwiedził, stworzył w latach 1385–1406 obszerny traktat zatytułowany *De insulis et earum proprietatibus*. Opis interesującej nas wyspy rozpoczął słowami *Cyprus est nobilis insula et inter alias nostri orbis famosa* (Domenico Silvestri, 2000). Obraz krainy żyznej, szczęśliwej i bogatej, której mieszkańcy opływają w dostatek, stał się toposem obecnym w wielu późnośredniowiecznych tekstach (Pietro Casola, 2001; Francesco Suriano, 1900).

Równocześnie wnikliwa analiza sporządzonych w omawianym okresie opisów Cypru wskazuje jednak, że przywołane powyżej pochlebne opinie wymagają komentarza. Wielu autorów, którzy z uznaniem pisali o żyzności wyspy, jej zasobności w drewno i wodę, o produkowanym tam cukrze i pozyskiwanej soli, o godnych czci relikwiach oraz pamiątkach wspaniałej przeszłości i bogactwie jej mieszkańców, jednocześnie przedstawiało Cypr jako miejsce niebezpieczne, nieprzyjemne i niegościnne dla podróżnych (Felix Fabri, 1843; Jacopo da Verona, 1895; Pietro Casola, 2001; Francesco Suriano, 1900; Nicolaus de Marthono, 1895; zob. też Calvelli, 2014; Zavagno, 2017).

Jak wynika z opisów pozostawionych przez podróżników, już sama próba dotarcia do wyspy, a potem jej opuszczenia, oznaczała konieczność zmierzenia się z poważnymi trudnościami i niebezpieczeństwami. W zgodnej opinii wielu autorów wody wokół Cypru często były nawiedzane przez silne wiatry i sztormy. Nie tylko utrudniały one żeglugę, ale stanowiły też poważne zagrożenie dla statków i ich pasażerów. Na kartach analizowanych relacji można znaleźć liczne opisy gwałtownych burz, które budziły przerażenie podróżników, zmuszały do zmiany zaplanowanego kursu i, wbrew woli załóg oraz pasażerów, zatrzymywały statki na wyspie (Pietro Casola, 2001; Felix Fabri, 1843; Philippe de Voisins, 1883; zob. też Edbury, 1994). Silne wiatry spychały też statki w pobliże brzegów kontrolowanych przez Turków, co również budziło ogromny niepokój (Anonim, 1923; Felix Fabri, 1843; Philippe de Voisins, 1883). Wspomnienia podróżnych o przeciwnych wiatrach na wodach wokół wyspy współbrzmiały z niewątpliwie obecnym w świadomości ówczesnych czytelników fragmentem

Dziejów Apostolskich, w którym opisana została jedna z podróży morskich św. Pawła¹.

Położenie Cypru, który był najdalszym przyczółkiem chrześcijaństwa, oznaczało również, że na pobliskich wodach w XIV i XV w. operowały okręty tureckie oraz mameluckie, co, zwłaszcza w okresach napięć politycznych, zwiększało zagrożenia związane z żeglugą (Edbury, 1994; Burkiewicz, 2010). Wiadomości o ich obecności niejednokrotnie zmuszały kapitanów do przedłużenia pobytu na Cyprze, co często było uciążliwe dla podróżnych (o czym będzie mowa poniżej). W pobliżu wyspy bardzo często grasowali też piraci, o czym wspominali autorzy opisów (Jacopo da Verona, 1895; Niccolò da Poggibonsi, 1881). Ich pojawianie się również bywało przyczyną korygowania planów rejsów (Pietro Casola, 2001). Spotkanie potencjalnie niebezpiecznego okrętu na pełnym morzu oznaczało konieczność przygotowania się do walki, jak opisał to m.in. Niccolò z Poggibonsi. Statek, którym podróżował ten autor, szczęśliwie wyszedł ze spotkania z piratami. Na widok zdeterminowanego kapitana oraz uzbrojonej załogi i pasażerów napastnicy zrezygnowali z ataku (Niccolò da Poggibonsi, 1881). Podobne opowieści pojawiają się w innych relacjach (Felix Fabri, 1843). Morskich rozbójników (niezależnie od ich wyznania) oraz kapitanów osmańskich i mameluckich na wody wokół Cypru mogły przyciągać wypełnione cennymi towarami statki handlowe, które regularnie zawiązywały na wyspę będącą ważnym punktem tranzytowym.

W analizowanych źródłach wyraźnie widać, że wspomniane wyżej zagrożenia związane z żeglugą wokół Cypru były realne i budziły poważny niepokój wielu autorów. Trudno podjąć próbę oszacowania, w jak wielu przypadkach sztorm, piraci czy okręt mamelucki skutecznie przerwali rejs. Milczenie źródeł w tym przypadku może bowiem oznaczać, że autorzy umilkli na zawsze jeszcze przed sporządzeniem opisu wyspy Afrodyty.

Po zmierzeniu się z groźnymi wodami wokół Cypru wielu autorów z nadzieją witało zejście na brzeg. Dość szybko jednak podróżni dostrzegali, że wyspa nie jest w pełni bezpieczna i przyjazna. Lista wymienionych w analizowanych źródłach zagrożeń i uciążliwości, którym trzeba było stawić czoło podczas pobytu na lądzie, jest dość długa. Część z nich związana była z warunkami naturalnymi i specyfiką klimatu. Inne wynikały z charakteru, zachowań oraz działań zamieszkujących wyspę ludzi i występujących tam zwierząt.

Do pierwszej kategorii zaliczyć można m.in. zdarzające się na Cyprze trzęsienia ziemi. Te nieprzewidywalne i niejednokrotnie tragiczne w skutkach zdarzenia budziły wielki niepokój podróżnych (Ludolph, 1851; Felix Fabri, 1843; Pietro Casola, 2001). Co prawda w XIV i XV w. wyspy nie dotknęły

1 „(...) et inde cum sustulissemus subnavigavimus Cypro propterea quod essent venti contrarii” (Dz 27, 4). O sięganiu po tekst Biblii jako inspirację opisów Cypru w późnym średniowieczu zob. Gadrat-Ouerfelli, 2021.

tak katastrofalne w skutkach wstrząsy jak te z roku 1222 (Oliver de Paderborn, 1894; Edbury, 1994). Ślady spowodowanych wówczas zniszczeń w Limassol, Nikozji i Pafos przez długie dekady przypominały o niebezpieczeństwie, które w każdej chwili mogło powrócić z niszczycielską siłą i nie sposób było się przed nim uchronić.

Odwiedzający Cypr podróżni cierpieli także z powodu warunków klimatycznych. Powszechnie skarżono się na dokuczliwe w miesiącach letnich upały, które utrudniały, a wręcz uniemożliwiały normalne funkcjonowanie. Wysokie temperatury panujące w dzień sprawiały, że, o ile to było możliwe, starano się podróżować podczas nieco chłodniejszych nocy. W ciągu dnia próbowano chronić się przed palącym słońcem, co nie zawsze było łatwe (Jacopo da Verona, 1895; Nomparr de Caumont, 1858; Francesco Suriano, 1900; Nicole Huen, 1908; Petrarca, 1979; Felix Fabri, 1843). Miesiące zimowe wcale nie były przyjemniejsze dla podróżników. Nawiedzające wówczas wyspę podmychy zimnego wiatru miały sprowadzać na mieszkańców oraz przybyszów długie i groźne choroby (Francesco Suriano, 1900). Padające zimą ulewne deszcze utrudniały podróżowanie pomiędzy miastami (Nicolaus de Marthono, 1895). Wspomniane opady były również powodem gwałtownych powodzi, podczas których rwące masy wód spływające z gór niszczyły całe miejscowości (Ludolph, 1851; o niszczycielskich powodziach na Cyprze w XIV w. zob. Leventis, 2004; Preiser-Kapeller, 2022). Zdaniem części uczonych pojawiające się w późnym średniowieczu powodzie mogły być efektem wycinania lasów spowodowanego intensywnym rozwojem rolnictwa i produkcji cukru (Preiser-Kapeller, 2022).

Kolejne zagrożenie, które budziło wielki niepokój podróżników, wynikało z przekonania, że na wyspie mamy do czynienia ze złym, niezdrowym powietrzem. Niemal we wszystkich opisach powstałych w analizowanym okresie znajdujemy fragmenty poświęcone niebezpieczeństwu, jakie wiązało się z samym tylko oddychaniem cypryjskim powietrzem (Ludolph, 1851; Anonim, 1878; Nicolaus de Marthono, 1895; Rindfleish, 2008; Nicole Huen, 1908; Anonim, 1923; Felix Fabri, 1843; Philippe de Voisins, 1883; Coureas, 2021). W kilku relacjach pojawiły się nawet plastyczne i budzące grozę opisy dolegliwości. Jeden z autorów przez całą noc i następujący po niej dzień cierpiał z powodu silnego bólu głowy, który stopniowo rozlał się na całe ciało – przez piersi, brzuch, biodra, uda i kolana dotarł do stóp i gdyby nie ustąpił w porze niesporów, to, zdaniem autora, niechybnie spowodowałby śmierć (Pero Tafur, 1926; zob. też Gabriele Capodilista, 1855). Przekonanie o tym, że nawet krótki pobyt na Cyprze może być bardzo szkodliwy dla zdrowia, sprawiło, że podróżni obawiali się przedłużania postoju, nawet jeżeli proponowano im karierę na dworze Lusignanów (Anonim, 1923; Pero Tafur, 1926; Nomparr de Caumont, 1858). Zdaniem części autorów ci, którzy zdecydowali się zaryzykować i pozostać na wyspie, szybko umierali. W jednym z dzieł możemy nawet przeczytać, że Cypr jest cmentarzem całego chrześcijaństwa wypełnionym ciałami tych, którzy

pozostali tu zbyt długo (Anonim, 1923). Obawy przed niezdrowym powietrzem były tak powszechne, że niektórzy spośród pielgrzymów udających się przez Cypr do Ziemi Świętej, jeszcze przed wyruszeniem z Wenecji, starali się zabezpieczyć przed możliwym ryzykiem. Feliks Fabri, wraz z grupą towarzyszących mu pątników pochodzących z krajów niemieckich, wymogli na kapitana galery pielgrzymiej, aby w kontrakcie opisującym warunki przewiezienia podróżnych na trasie między Wenecją a Jafą znalazł się specjalny zapis dotyczący tej sprawy. Zgodnie z nim kapitan zobowiązał się, że galera nie pozostanie na Cyprze dłużej niż trzy dni. Postanowienie to uzasadniono właśnie tym, że powietrze na wyspie jest bardzo niezdrowe, szczególnie dla Niemców (Felix Fabri, 1843).

Część spośród autorów wiązała występowanie niezdrowego powietrza z wyziewami unoszącymi się nad mokradłami znajdującymi się nieopodal Famagusty (Nicolaus de Marthono, 1895; Pero Tafur, 1926), jednak w zgodnej opinii większości niezdrowe powietrze występowało na całej wyspie. Jedynym nieco mniej niezdrowym miejscem miała być Nikozja. Zdaniem części autorów Lusignanowie wybrali to miasto na swoją siedzibę właśnie ze względu na lepsze powietrze (Ludolph, 1851; Pero Tafur, 1926).

Choć niezdrowe powietrze miało być szczególnie niebezpieczne dla przybyszów, to, w opinii części autorów, szkodziło również zdrowiu stałych mieszkańców wyspy. Dlatego, jak można przeczytać w analizowanych tekstach, na Cyprze rzadko można zobaczyć osobę o zdrowym wyglądzie twarzy (Francesco Suriano, 1900; Pietro Casola, 2001; Nicolaus de Marthono, 1895).

Gwoli sprawiedliwości należy wszakże zaznaczyć, że mimo tak bardzo rozpowszechnionego przekonania o szkodliwości miejscowego powietrza możemy wskazać przybyszów, którzy zdecydowali się na pozostanie na wyspie przez dłuższy czas i nie zakończyło się to ich rychłą śmiercią. Franciszkanin Niccolò z Poggibonsi zatrzymał się na około osiem miesięcy, zaś Cyriak z Ankony przebywał na Cyprze przez około rok (Niccolò da Poggibonsi, 1881; Calvelli, 2009).

Co godne podkreślenia, wspomniane niezdrowe powietrze nie było, w oczach autorów, tożsame z pojawiającymi się na Cyprze zarazami. Informacje o występowaniu tych okresowych zagrożeń dotyczących poszczególnych regionów wyspy znalazły się w kilku opisach (Pietro Casola, 2001). Podobnie jak to było w przypadku niezdrowego powietrza, roztropni i ostrożni podróżni starali się unikać okolic dotkniętych zarazą (Felix Fabri, 1843). Należy pamiętać, że w drugiej połowie wieku XIV i w wieku XV kolejne fale „czarnej śmierci” pustoszyły niemal cały basen Morza Śródziemnego. Na Cyprze dotkliwe uderzenia zarazy pojawiły się wiele razy, m.in. w 1348 r., w latach 1362–1363 i w 1392 r. (Edbury, 1994; Preiser-Kapeller, 2022; Özkutlu, 2014).

Nieogócinna ze względu na opisane powyżej warunki i czynniki naturalne wyspa miała też być zamieszкана przez społeczność charakteryzującą się licznymi wadami, nieprzychylną wobec podróżnych, a nawet potencjalnie

niebezpieczną. Wśród przywar, jakoby powszechnych wśród Cypryńczyków, wyjątkowo często wskazywano skłonność mieszkańców wyspy Afrodyty do lubieżnych zachowań i rozpusty (Wilbrandus de Oldenburg, 1864; Ludolph, 1851; Domenico Silvestri, 2000; Petrarca, 1979; Jennings, 1989; Calvelli, 2009). Miejscowe kobiety miały się ubierać w sposób prowokujący, ich zachowanie miało być nieprzystojne, a konkubinat miał być zjawiskiem bardzo powszechnym (Francesco Suriano, 1900). Przyczyn takiego stanu rzeczy dopatrywano się w klimacie wyspy, który, jak twierdził jeden z autorów, „miał skłaniać do cielesnej rozpusty” (Francesco Suriano, 1900). Podobnie miało też działać na mieszkańców spożywanie miejscowego wina². Wskazywano także, że będąca w czasach pogańskiej przeszłości miejscem kultu bogini Wenus wyspa pozostała miejscem, w którym ze szczególną siłą budzą się w ludziach grzeszne żądze. Zwłaszcza że świątynia Wenus miała być miejscem praktykowania prostytucji sakralnej (Ludolph, 1851; Calvelli, 2009). Przywoływano również, mającą antyczne korzenie, opowieść o praktykowanym na Cyprze zwyczaju. Otóż w określone dni miano wysyłać niezamężne córki na brzeg morza, by tam oddawały za pieniądze swe ciała obcym mężczyznom i tym sposobem gromadziły pieniądze na posag, a przy okazji składały też ofiary w świątyni Wenus (Marcus Iunianus Iustinus, 1830; Piccolomini, 1699; Domenico Silvestri, 2000). Zdaniem części autorów jedną z przyczyn występowania na wyspie wspomnianego wyżej złego powietrza były nie tylko wyziewy z mokradeł, ale i unoszące się w powietrzu „*żądze lubieżnych*” Cypryjek (Nicolaus de Marthono, 1895). Wspomniane czynniki miały sprawiać, że nawet krótko przebywający na wyspie podróżni byli wystawiani na rozmaite grzeszne pokusy, których doświadczali nie tylko na jawie, ale i podczas snu: „Nam si terra Cypri et specialiter loci, quo castrum Veneris stetit, capiti dormientis supponeretur, ipsum ad libidinem at ad coitum per totam noctem provocaret” (Ludolph, 1851).

Na opowieści o nadzwyczajnej rozwiązłości Cypryńczyków oraz o jej historycznych lub klimatycznych przyczynach należy patrzeć przez pryzmat warunków, w jakich przyszło funkcjonować mieszkańcom wyspy. Jako *terra Christianorum ultima* w analizowanym okresie wyspa była niezwykle ruchliwym punktem tranzytowym. Przewijały się przez nią rzesze nie tylko pobożnych pielgrzymów, ale i marynarzy, dla których pobyt w portach był okazją do wytchnienia po trudach pracy na morzu i poszukiwania rozrywki – również takiej, która budziła oburzenie moralistów. Zapewne takie mogło być źródło, przynajmniej części, wspomnianych wyżej obserwacji i wrażeń podróżników. Po wtóre, na co zwracają uwagę badacze, populacja łacińskich nobilów na Cyprze była stosunkowo niewielka. Dlatego zjawiskiem dość powszechnym było zawieranie

2 „Qui omni sua dispositione informes et paupere habitu incedentes plurimum luxurie deserviunt; quod vino illius terre, in quo multa est luxuria, vel pocius ipsi bibentibus imputabitur” (Wilbrandus de Oldenburg, 1864; szerzej o tym zob. też Calvelli, 2009).

małżeństw pomiędzy członkami bliskiej rodziny. Każdy taki przypadek, przynajmniej formalnie, wymagał dyspensy. Problem był dostrzegany przez władze kościelne i niejednokrotnie prowadził do napięć i konfliktów (Coureas, 2016; Hill, 2017). Mogła to być jedna z przyczyn postrzegania mieszkańców wyspy jako osób skłonnych do postaw i zachowań budzących krytykę. Niepochlebne opinie o Cypryjczykach znaleźć można nie tylko w relacjach podróżników. Władcy z dynastii Lusignanów pojawiają się kartach dzieł literatury pięknej jako osoby godne pogardy i potępienia. Opowieść o gnuśności i tchórzostwie już pierwszego z nich – Gwidona – stała się osiłą jednej historyjek opowiedzianych w *Dekameronie* (Boccaccio, 1989). Henryk II został przedstawiony w *Boskiej komedii* jako bestia czy też poczwara ciemniejąca własnych poddanych (Dante Alighieri, 1959). Z kolei Jan II miał być zniewieściałą, a jego nieudolne rządy stały się przyczyną kryzysu na Cyprze (Felix Fabri, 1843; Piccolomini, 1699). Benvenuto Rambaldi da Imola w obszernym komentarzu do dzieła Dantego rozciągnął opis nieprawości wspomnianego Henryka II również na jego poddanych. Wedle jego słów mieli oni przewyższać wszystkie ludy chrześcijańskie w upodobaniu do nadmiernego luksusu i w obżarstwie. Mężczyźni mieli być zniewieściali, zaś o nieprawościach mieszkańców wyspy stateczny człowiek nie powinien ani pisać, ani słuchać. Fragment poświęcony niegodziwym postępkom Cypryjczyków kończy się stwierdzeniem, że za ich grzechy Bóg zesłał karę w postaci najazdu Genueńczyków, którzy zajęli część wyspy (Benvenuto Rambaldi da Imola, 1856; Schebel, 1998; Balletto, 2012). Przywołując krytyczne opinie o władcach z dynastii Lusignanów i o ich poddanych, trzeba podkreślić, że w końcu XIV w. i w XV w. wyspa była areną ostrego sporu politycznego i militarnego, w który zaangażowane były różne europejskie siły (Hill, 1948; Edbury, 1994; Burkiewicz, 2010). Dlatego też sympatie polityczne piszących mogły mieć wpływ na ich ocenę królów Cypru i ich poczynąń.

Zdaniem części autorów Cypryjczycy zasługują na potępienie nie tylko z powodu swoich grzesznych myśli i uczynków, ale także ze względu na zaniechania w czynieniu dobra. Jacopo z Verony z oburzeniem opisał obojętność stałych mieszkańców Famagusty, którzy „siedzeli w swoich domach i objadali się frykasami”, gdy na ulicach ich miasta cierpieli z głodu chrześcijanie zbiegli spod panowania tureckiego. Wśród uciekinierów, którzy ledwo uniknęli śmierci z rąk Turków wdzierających się do Armenii, miały być setki sierot, wdów i starców. Zdaniem autora nie mogli oni liczyć na jakąkolwiek pomoc ze strony bezdusznych mieszczan (Jacopo da Verona, 1895; zob. też Perdiki, 2021).

Wspomniana wyżej, występująca jakoby powszechnie, niechęć Cypryjczyków do przyjezdnych przejawiać się też miała w konkretnych zachowaniach indywidualnych, o których wspominali podróżni. Na kartach analizowanych relacji można przeczytać np. historię o tym, jak woźnica wynajęty przez pragnącego zwiedzić Cypr notariusza z Italii, zamiast samemu powozić, przekazał lejce pasażerowi, a następnie drwił z jego nieskutecznych prób kierowania

zaprzęgniętym w woły wózkiem (Nicolaus de Marthono, 1895). W innym miejscu znaleźć możemy skargę na to, że mnisi z klasztoru, w którym przechowywane były relikwie krzyża Dobrego Łotra, odmówili gościny zziębniętemu pielgrzymowi, który w końcu 1394 r. zastukał do furty. Było to dla wędrowca bardzo nieprzyjemnie, ponieważ wcześniejszą noc spędził pod gołym niebem w grudniowym chłdzie (Nicolaus de Marthono, 1895). Podobne doświadczenie opisał inny z pielgrzymów, któremu w tym samym klasztorze, sto lat później, odmówiono jedzenia (Felix Fabri, 1843). Warto tu zwrócić uwagę, że w obu wspomnianych przypadkach zwiedzający wyspę łacinnicy oczekiwali gościny i pomocy od greckich mnichów³.

Niepokój części autorów budziła także różnorodna pod względem etnicznym, a zwłaszcza religijnym, społeczność wyspy. Przybysze z łacińskiej Europy dostrzegali, że w Famaguście mieszkali i cieszyli się swobodą członkowie wielu uznawanych za heretyckie wspólnot wyznaniowych. Byli wśród nich m.in. jakobici, ormianie i nestorianie (Jacopo da Verona, 1895; Willbrandus de Oldenborg, 1864; zob. też Meyer-Fernandez, 2021; Schabel, 1998; Balletto, 2012; Özkutlu, 2014; Hill, 2017). Z kolei pewien odbywający pielgrzymkę do Ziemi Świętej dominikanin był oburzony działaniami jednego z miejscowych kapłanów. Duchowny ten miał, tego samego dnia, odprawiać na zmianę msze w rycie łacińskim i greckim w świątyniach jednej i drugiej wspólnoty wyznaniowej. Łaciński kapłan i zakonnik uznał postępowanie Cypryjczyka za herezję (Felix Fabri, 1843).

Krytyczne uwagi o mieszkańcach Cypru i sposobie ich życia pojawiały się nawet wtedy, gdy autorów relacji nie spotykały z ich strony żadne nieprzyjemności. Wspomniany wyżej notariusz, który nie mógł sobie poradzić z zaprzęgiem wołów, miał też przykre doświadczenia związane z noclegami na wyspie. W dwóch domach, w których udzielono mu gościny (za pieniądze – jak podkreślił!), nie było łóżek i, podobnie jak gospodarze, musiał spać na sianie rozłożonym na podłodze pomiędzy osłami, wołami i świniami. Nieco lepsze warunki zaoferowano mu w zajęździe prowadzonym przez pewną wdowę nieopodal salin w Pafos. Mógł tam przenocować w łóżku, ale było ono brudne, zbyt małe i musiał je dzielić z dwoma synami gospodyni. Jedyny nocleg, na który nie narzekał, znalazł w Nikozji. Z niemałym trudem, gdyż nawet w stołecznym mieście miało brakować przyzwoitych gospód i zajazdów, udało mu się trafić do domu kobiety, która zechciała wynająć mu cały, przyzwoity pokój. Gospodyni – jak podkreślił – nie była jednak rodowitą Cyprijką, ale przybyła na wyspę z zachodu (Nicolaus de Marthono, 1895).

Wśród różnych zagrożeń, którym podróźni musieli stawić czoła na Cyprze, wyjątkowo często wymieniano cypryjskie wino, które nie tylko – jak

3 Szerzej o napiętych relacjach, a nawet konfliktach pomiędzy duchownymi oraz wiernymi kościołów łacińskiego i greckiego zob. Hill, 1948; Coureas, 2021; Kaffa, 2008.

wspomniano wyżej – mogło popychać do rozpusty. Większość opisujących wyspę autorów była zgodna, że trunek ten jest tak mocny, iż spożywany bez rozcieńczenia wodą rozpala wnętrzności, rujnuje zdrowie i niechybnie prowadzi do śmierci, zwłaszcza nienawykłych do niego podróżnych (Wilbrandus de Oldenburg, 1864; Jacopo da Verona, 1895; Guilelmus de Boldensel, 1725; Anonim, 1923; Ludolph, 1851; zob. też Calvelli, 2009). Co godne podkreślenia, obawiano się wyłącznie wina nierozcieńczonego. Jak wynika bowiem z analizowanych opisów, łacinnicy bardzo chętnie sięgali po wino zmieszane z wodą. Niektórzy wypijali go tak wiele, że sprowadzało to na nich inne niebezpieczeństwa. Upojeni spadali z koni lub mieli trudności z bezpiecznym powrotem z wizyty w porcie na pokład statku (Wilbrandus de Oldenburg, 1864; Anonim, 1923; zob. też Calvelli, 2009). Mimo wspomnianych obaw przed konsekwencjami picia, a zwłaszcza niezachowywania umiaru, większość autorów chwaliła jakość i smak miejscowych win. Tylko niektórym nie odpowiadała ich smolisty czy też żywiczny smak (Nicole Huen, 1908). Potwierdzenie sławy cypryjskich winnic i nadzwyczajnej jakości rodzących się w nich owoców znajdowano w Biblii. Niemające poważnego uzasadnienia przekonanie, że wspomniane w *Pieśni nad pieśniami* winnice Engaddi (Pnp, 1.14) znajdowały się na Cyprze, widoczne było m.in. już u Grzegorza Wielkiego (Gregorius Magnus, 1849). Wyrażone przez wielkiego papieża w komentarzu do *Cantica canticorum* przekonanie dało podstawę do powstających w kolejnych wiekach opisów cypryjskich winnic rodzących niezrównane w wielkości i smaku owoce (Gilbertus Foliot, 1855; Philippus de Harveng, 1855; Wilbrandus de Oldenburg, 1864; Guilelmus de Boldensel, 1725; Ludolph, 1851; zob. też Calvelli, 2009; Gadrat-Ouerfelli, 2021).

Zdaniem części autorów na wyspie niebezpieczeństwo kryło się nie tylko w beczkach czy pucharach z winem, ale także w misach i na talerzach. Cypryjska kuchnia miała być bowiem niezdrowa i również ona mogła sprowadzać na nienawykłych do niej przybyszów choroby i śmierć (Mattheus Paris, 1880; [Pseudo]Brocardus, 1906; Coureas, 2021).

Nieprzyjemne, a nawet niebezpieczne mogły być dla podróżnych także spotkania z żyjącymi na Cyprze zwierzętami. Co prawda późnośredniowieczni autorzy wiedzieli, że na wyspie nie występowały groźne dla człowieka duże drapieżniki (Wilbrandus de Oldenburg, 1864; Arbel, 2012). Mimo to w analizowanych relacjach znalazły się wiadomości o zagrożeniach związanych z występującą na wyspie fauną. Pierwsze, mające permanentny charakter, występowało w pobliżu Limassol. Otóż w okolicy tej miało żyć wyjątkowo dużo jadowitych węży. Rozwój populacji tych groźnych gadów mógł jakoby doprowadzić do całkowitego wyludnienia okolicy. Dlatego starano się je zwalczać przy pomocy specjalnie tresowanych kotów, którymi opiekowali się mnisi z pobliskiego klasztoru pod wezwaniem św. Mikołaja na Cape Gatta. Dzielne zwierzęta miały całymi dniami polować na węże. Na dźwięk dzwonu przybiegały, aby pożywić

się i odpocząć w obrębie murów klasztornych. Po krótkiej chwili wytchnienia wyruszały, by toczyć niemającą końca walkę z jadowitymi stworzeniami. Wśród czworonogów można było zobaczyć dzielnych weteranów, którzy mimo utraty ucha czy oka nie ustępowali pola perfidnym cypryjskim węzom (Felix Fabri, 1843; Pietro Casola, 2001; Francesco Suriano, 1900). Opowieści o kotach utrzymywanych przez mnichów z klasztoru ufundowanego jakoby przez cesarżową Helenę cieszyły się w Europie wielką popularnością⁴. Sam klasztor został rozbudowany w XV stuleciu, a król Jakub II przyznał mu 350 dukatów rocznie na pokrycie kosztów utrzymania kotów (Arbel, 2012; Perdiki, 2021).

Innym, występującym okazjonalnie, choć zdaniem autorów dość regularnie, zagrożeniem były inwazje szarańczy, która pustoszyła różne części wyspy, sprowadzając głód na miejscową ludność i zwierzęta (Francesco Suriano, 1900; Arbel, 2012). Po raz pierwszy te żarłoczne owady miały się pojawić na wyspie w roku 1351. Podczas kolejnych inwazji było ich tak wiele, że władcy nakazywali wszystkim poddanym zbieranie martwych insektów, których wielkie ilości zalegały na polach i drogach. Fetor ich rozkładających się szczątków miał czynić cypryjskie powietrze jeszcze bardziej niezdrowym (Jennings, 1987). Większą częstotliwość pojawiania się inwazji szarańczy w późnym średniowieczu część badaczy wiąże z rozwojem uprawy trzciny cukrowej, która mogła mogła przyciągać owady (Preiser-Kapeller, 2022).

Obok nieprzyjemności oraz zagrożeń wynikających z klimatu, przyrody wyspy i cech jej mieszkańców wielu spośród autorów zwracało uwagę na niedogodności będące konsekwencją burzliwych dziejów politycznych Cypru w późnym średniowieczu (Hill, 1948; Edbury, 1994; Burkiewicz, 2010; Kiss, 2016; Khalifa, 2020; Özkutlu, 2014). Na kartach analizowanych relacji znaleźć można opisy zrujnowanych zabudowań i podupadłych portów. Autorzy, zwłaszcza tworzący w końcu XIV i w XV stuleciu, mieli świadomość tego, że wyspa czasy świetności ma już za sobą (Ludolph, 1851; Nicolaus de Marthono, 1895; Pietro Casola, 2001; Anonim, 1878; Philippe de Voisins, 1883; Fra Noe, 1770; Piccolomini, 1699; Domenico Silvestri, 2000; zob. też Calvelli, 2009). Zniszczenia, będące skutkiem wojen między Genueńczykami a siłami Lusignanów, najazdów mameluckich oraz wojny domowej pomiędzy pretendentami do cypryjskiej korony sprawiły, że podróżni musieli szukać noclegu czy schronienia przed upałem lub chłodem w ruinach niegdyś okazałych i komfortowych domostw. Wspominano msze odprawiane w zrujnowanych świątyniach (Pietro Casola, 2001). Narzekano na to, że w wyludnionych portach trudno znaleźć wygodne gospody oferujące dobre jedzenie (Pietro Casola, 2001; Felix Fabri, 1843).

4 Informacje o polujących na węże kotach powtarzane były w wielu tekstach również w epoce nowożytnej. W wydanej w 1608 r. w Pradze relacji z podróży Krzysztofa Haranta znalazł się nie tylko obszerny fragment poświęcony dzielnym zwierzętom, ale także drzeworyt przedstawiający walczące z węzami koty (Harant, 1854; Arbel, 2012).

Jeden z autorów żalił się nawet, że przy bijącym wśród ruin źródle nie mógł znaleźć żadnego kubka i by zacerpnąć wody, musiał użyć własnego buta (Pietro Casola, 2001). Wszystko to mogło być szczególnie uciążliwe, gdy dłuższy pobyt na Cyprze nie był wynikiem samodzielnego wyboru podróżnego pragnącego, mimo wspomnianych zagrożeń i niedogodności, zwiedzić wyspę. Jak była o tym mowa wyżej, postój w porcie często przedłużał się np. z powodu sztormowej pogody czy z obawy przed operującymi na pobliskich wrogimi okrętami. Zmuszeni do czekania w mało komfortowych warunkach podróży narzekali i próbowali skłonić kapitanów do jak najszybszego opuszczenia niegościnnnej, zrujnowanej wyspy (Pietro Casola, 2001).

Wyliczone nieprzyjemności i niebezpieczeństwa, jakich doświadczali podróżni, sprawiły, że w świadomości mieszkańców łacińskiej Europy ukształtował się obraz wyspy nakreślony w dość mrocznych barwach. Francesco Petrarca pisał o niej w gorzkich słowach:

Wybitni ludzie rodzili się tam rzadko, jeśli w ogóle, gdyż twarde ziarna cnoty nie wzrastają na miękkim polu rozkoszy. Żar ziemi i nieba zapowiada pożądliwość mieszkańców (...) Nie zatrzymuj się tam na długo. Nie jest to bowiem miejsce dla żołnierza ani nawet dla mężczyzny: galijski przepych, syryjska rozwiązłość oraz greckie pochlebstwa i podstępny spotkały się na jednej wyspie (Petrarka, 2009).

Przedstawiony powyżej obraz Cypru nie jest oczywiście pełny. Rzetelna analiza całości dość obszernego późnośredniowiecznego piśmiennictwa poświęconego wyspie Afrodyty przekraczałaby rozmiar artykułu, nawet bardzo obszernego. Przywołane powyżej przykłady pozwalają jednak postawić tezę, że autorzy z łacińskiego kręgu kulturowego postrzegali Cypr jako wyspę, która jednocześnie zachwyca i budzi obawy, przyciąga i odstręcza, zachęca do odwiedzania i skłania do szybkiego opuszczenia. Nikogo nie pozostawia obojętnym.

BIBLIOGRAFIA

- [Pseudo] Brocardus (1906). *Directorium ad passagium faciendum*, red. Ch. Kohler. W: *Recueil des historiens des croisades. Documents Latins et Français relatifs à l'Arménie*, t. II. Paris: Imprimerie Nationale, 367–517.
- Anonim (1878). *Le Saint Voyage de Jherusalem du Seigneur d'Anglure*, red. F. Bonnardot i A. Longnon. Paris: Libraire de Firmin Didot et C.
- Anonim (1923). *Itinerarium cuiusdam Anglici*, red. G. Golubovich. W: G. Golubovich (red.), *Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell'oriente francescano*, vol. IV. Quaracchi: Collegio di S. Bonaventura, Tipografia Barbèra, Alfani e Venturi, 435–460.

- Arbel, B. (2012). *Cypriot Wildlife in Renaissance Writings*. W: B. Arbel, E. Chaayes i H. Hendrix (red.), *Cyprus and the Renaissance (1450–1650)*. Turnhout: Brepols.
- Balletto, L. (2012). Ethnic Groups, Cross-Social and Cross-Cultural Contacts on Fifteenth-Century Cyprus. W: B. Arbel (red.), *Intercultural Contacts in the Mediaval Mediterranean. Studies in Honour of David Jacoby*. New York–London: Routledge. Taylor & Francis Group, 35–48.
- Boccaccio, G. (1989). *Dekameron*, przeł., red. E. Boyé. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Burkiewicz, E. (2010). Królestwo Cypru jako obiekt zainteresowań państw śródziemnomorskich w latach 1192–1489. Próba zarysowania problemu. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*, 1312, *Prace Historyczne*, 137, 27–42.
- Burkiewicz, E. (2017). The Crusading Policy of the Rulers of the Kingdom of Cyprus After the Fall of Acre (1291). W: J. Smołucha, J. Jefferson i A. Wadas (red.), *Holy War in Late Medieval and Early Modern East-central Europe*. Kraków: Wydawnictwo WAM, 185–199.
- Calvelli, L. (2009). *Cipro e la memoria dell'antico fra medioevo e rinascimento. La percezione del passato romano dell'isola nel mondo occidentale*. Venezia: Istituto Veneto di Scienze, Lettere ad Arti.
- Calvelli, L. (2014). Cypriot origins, Constantinian blood: The legend of the young Saint Catherine of Alexandria. W: T. Papacostas i G. Saint-Guillain (red.), *Identity/Identities in Late Medieval Cyprus, Papers given at the ICS Byzantine Colloquium, London, 13–14 June 2011*. Nicosia: Imprinta Ltd.
- Carr, M. (2022). Cyprus and the Crusades between the Fall of Acre and the Reign of Peter I. W: A.D. Beihammer i A. Nicolaou-Konnari (red.), *Crusading, Society, and Politics in the Eastern Mediterranean in the Age of King Peter I of Cyprus*. Turnhout: Brepols.
- Coureas, N. (2016). *The Latin Chrch in Cyprus, 1195–1312*. London–New York: Routledge. Taylor & Francis Group.
- Coureas, N. (2021). Limassol from 1191 to 1300. Its importance in the context of crusades, trade, and settlement. W: G. Fishhof, J. Bronstein i V.R. Shotten-Hallel (red.), *Settlement and Crusade in the Thirteenth Century. Multidisciplinary Studies of the Latin East*. London–New York: Routledge Taylor & Francis Group.
- Coureas, N. (2021). The Greek Church in Latin and Venetian Cyprus 1191–1570. *Perspektywy Kultury/Perspectives on Culture*, 4(35), 55–85.
- Dante Alighieri (1959). *Boska komedia*, przeł., red. E. Porębowicz. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Domenico Silvestri (2000). De insulis et earum proprietatibus. W: J.M. Montesdeoca Medina (red.), *Los islarios de la época del humanismo el de insulis de Domenico Silvestri. Edición y traducción*. Departamento de Filologica Clásica y Árabe, Universidad de La Laguna. Pozyskano z: <https://riull.ull.es/xmlui/bitstream/handle/915/9995/cs103.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (dostęp: 01.12.2023).

- Dotson, J.E. (1997). Perceptions of the East in Fourteenth-Century Italian Merchants' Manuals. W: D.A. Agius i I.R. Netton (red.), *Across the Mediterranean Frontiers Trade, Politics and Religion*. Selected Proceedings of the International Medieval Congress. University of Leeds, 10 July 1995, 8–11 July 1996. Turnhout: Brepols, 650–1450.
- Edbury, P. (1994). *The Kingdom of Cyprus and the Crusades, 1191–1374*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Felix Farbri (1843). *Evagatorium in Terrae Sanctae, Arabiae et Egypti peregrinationem*, red. C.D. Hassler, Bibliothek des Literarischen Vereins in Stuttgart. Stuttgart: Societatis Litterariae Stuttgardiensis.
- Francesco Suriano (1900). *Il trattato di Terra Santa e dell'oriente*, red. G. Golubovich. Milano: Tipografia Editrice Artigianelli.
- Gabriele Capodilista (1855). *Itinerario della Terra Santa nel 1458*, red. M.L. De Mas Latrie, Extraits du voyage en Orient, de Capodilista. W: M.L. De Mas Latrie (red.), *Histoire de l'Île de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan*, t. 3. Paris: L'Imprimerie Impériale, 76–77.
- Gadrat-Ouerfelli, Ch. (2017). Identité(s) d'un voyageur médiéval. Ludolf de Sudheim. W: D. Coulon i Ch. Gadrat-Ouerfelli (red.), *Le voyage au Moyen Âge. Description du monde et quête individuelle*. Aix-en-Provence: Presses Universitaires de Provence, 95–104.
- Gadrat-Ouerfelli, Ch. (2021). The Authority of Written and Oral Sources of Knowledge in Ludolf of Sudheim's De itinere Terre Sancte. *Journal of Medieval and Early Modern Studies*, 51:1, 37–48.
- Gilbertus Foliot (1855). Expositio in Cantica canticorum, red. Patricius Junius. W: J.-P. Migne (red), *Patrologiae cursus completus*, t. 202. Paris, col. 1147–1304.
- Gregorius Magnus (1849). Expositio super Cantica Canticorum, red. J.-P. Migne. W: J.-P. Migne (red.), *Patrologiae cursus completus*, t. 79. Paris, col. 471–548.
- Guilelmus de Baldensel (1725), Hodoeporicon ad Terram Sanctam. W: J. Basnage (red.), *Thesaurus Monumentorum Ecclesiasticorum et Historicorum*, vol. IV. Antverpiae: Apud Rudolphum & Gerhardum Wetstenios, 337–357.
- Harant, K. (1854). *Kristofa Haranta z Polžic a z Bezdrůžic a na Pecce atd. Cesta z Království Českého do Benátek, odtud do Země Svaté, země judské a dále do Egypta, a potom na horu Oreb, Sinai a sv. Kateřiny v pusté Arabii*, red. K.J. Erben. Praha: V kommissi u Frantiska Řivnáče.
- Hill, G. (1948). *A history of Cyprus, vol. 2. The Frankish Period 1192–1432*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hill, J.A.N. (2017). *The Papacy nad the Eastern Mediterranean 1305–1362*. Dissertation submitted in accordance with the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. The University of Leeds. School of History. maszynopis.
- Jacopo da Verona (1895). Liber peregrinationis, red. R. Röhricht. *Revue de l'Orient Latin*, t. 3. Paris: Ernest Leroux, Éditeur, 163–302.
- Jennings, R.C. (1987). The origins of the locust problem in Cyprus. *Byzantion*, 57.2, 315–325.

- Jennings, R.C. (1989). Pilgrims View the Women of the Island of Venus. *Balkan Studies*, 30(2), 213–220.
- Kaffa, E. (2008). *The Greek Church of Cyprus, teh Morea and Constantinople during the Frankish Era (1196–1303)*. A thesis submitted to the University of Wales in candidature for the degree of Doctor of Philosophy, School of History and Archaeology, University of Wales. Cardiff. Maszynopis.
- Khalifa, C. (2020). *What were the true from and intent of Mamluks politics in Cyprus?* HAL, <https://hal.science/hal-02561966>.
- Kiss, T. (2016). *Cyprus in Ottoman and Venetian Political Imagination, c. 1489–1582*. Thesis submitted to the Medieval Studies Department and the Doctoral School of History at Central European University in partial fulfilment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in Mediaval Studies and for the dedree of Doctor of Philosophy in History. Budapest. Maszynopis.
- Leopold, A.R. (1998). *Crusading proposals of the late thirteenth and early fourteenth centuries*. Durham theses. Durham University, <https://core.ac.uk/download/pdf/108172.pdf> (dostęp: 11.12.2023).
- Leventis, P. (2004). Bridge across the Void: Medieval Memories from Nicosia's Green Line. *Études helléniques/Hellenic Studies*, 12(2), 59–72.
- Ludolph von Suchem (1851). *Ludolphi, rectoris ecclesiae parochialis in Suchem, De Itinere Terrae Sanctae liber*, red. F. Deycks, Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart XXV. Stuttgart: L.Fr. Fues.
- Marcus Iunianus Iustinus (1830). *Iustini Historiae Philippicae*, red. C. Benecke. Lipsiae: C.H.F. Hartmann.
- Marino Sanudo Torsello (2011). *The Book of Secrets of the Faithful of the Cross*, przeł., red. P. Lock, Crusade Texts in Translation 21. Farnham: Ashgate.
- Mattheus Paris (1880). *Matthaei Parisiensis, monachi Sancti Albani, Chronica Majora*, red. H.R. Luard, vol. V. London: Longman & Co.
- Meyer-Fernandez, G. (2021). Arab Christian refugees in Lusignan Cyprus during the thirteenth century. Pictorial impact and evidence. W: G. Fishhof, J. Bronstein i V.R. Shotten-Hallel (red.), *Settlement and Crusade in the Thirteenth Century. Multidisciplinary Studies of the Latin East*. London–New York: Routledge Taylor & Francis Group.
- Morton Paton, J. (1951). *Chapters on Medieval and Renaissance Visitors to Greek Lands*. Princeton New Jersey: L.A.P.
- Niccolò da Poggibonsi (1881). *Libro d'Oltramare*, red. A. Bacchi della Lega. Bologna: Presso Gaetano Romagnoli.
- Nicolaus de Marthono (1895). *Liber peregrinationis ad loca sancta*, red. L. Le Grand. Revue de l'Orient Latin, t. 3. Paris: Ernest Leroux, Éditeur, 577–669.
- Nicole Huen (1908). Des saintes peregrinations et des avirons et des lieux prochains..., przeł., red. C.D. Cobham. W: C.D. Cobham (red.), *Excerpta Cypria. Materials for a History of Cyprus*. Cambridge: University Press, 51–52.

- Noe (1770). *Viaggio da Venezia al S. Sepolcro ed al Monte Sinai, col disegno delle Citta, Castelli, Ville, Chiese, Monasterj, Isole, porti, e Fiumi, che sin là si ritrovano*. Bassano: Stamperia Remondini.
- Nompar de Caumont (1858). *Voyaige d'outremer en Jhérusalem par le seigneur de Caumont l'an MCCCXVIII*, red. De La Grange. Paris: Auguste Aubry.
- Oliver de Paderborn (1894). *Historia Damiatina*, red. H. Hoogeweg. W: H. Hoogeweg (red.), *Die Schriften des Kölner Domscholasters, spätern Bischofs von Paderborn und Kardinal-bischofs von S. Sabina Oliverus*, Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart, t. 102. Tübingen, 159–279.
- Özkutlu, S. (2014). *Medieval Famagusta: Socio-economic and Socio-cultural Dynamic (13th to 15th Centuries)*. A thesis submitted to The University of Birmingham for the degree of Doctor of Philosophy. Centre for Byzantine, Ottoman and Modern Greek Studies, Institute of Archaeology and Antiquity. Maszynopis.
- Perdiki, O. (2021). Through the Eyes of a Mapmaker: Maritime Shrines on Cyprus during the Late Middle Ages. *Religions*, 12, 1022, 1–21
- Pero Tafur (1926). *Travels and Adventures 1435–1439*, przeł., red. M. Letts. London: George Routledge & Sons, Ltd.
- Petrarca, F. (2009). Z Italii do Ziemi Świętej. W: F. Petrarka, *Pisma podróżnicze*, przeł., red. W. Olszaniec, Biblioteka Renesansowa, seria przekładów z łacińskojęzycznej literatury włoskiego renesansu pod red. W. Olszańca i K. Rzepkowski, t. II. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Philippe de Voisins (1883). *Voyage à Jérusalem de Philippe de Voisins, seigneur de Montaut*. red. Ph. Tamizey de Larroque. Paris, Honoré Champion, Éditeur.
- Philippus de Harveng (1855). *Commentaria in Cantica canticorum*. W: J.-P. Migne (red.), *Patrologiae cursus completus*, t. 203, Paris, col. 181–490.
- Piccolomini, E.S. (1699). *Aeneae Sylvii Piccolominei postea Pii II. Papae Opera Geographica et Historica*. Helmstadii: Impensis Joh. Melech. Sustermanni.
- Pietro Casola (2001). *Viaggio a Gerusalrmme*, red. A. Paoletti. Torino: Edizioni dell'Orso.
- Piotr Rindfleisch (2008). Pielgrzymka św. pamięci Piotra Rindfleischa do Grobu Świętego 1496, przekł., red. T. Ososiński i H. Manikowska. W: H. Manikowska, *Jerozolima – Rzym – Compostela. Wielkie pielgrzymowanie u schyłku średniowiecza*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego Sp. z o.o., 435–464.
- Preiser-Kapeller, J. (2022). A Climate for Crusading? Environmental Factors in the History of the Eastern Mediterranean during the Life and Reign of Peter I of Cyprus (1329–1369). W: A.D. Beihammer i A. Nicolaou-Konnari (red.), *Crusading, Society, and Politics in the Eastern Mediterranean in the Age of King Peter I of Cyprus*. Turnhout: Brepols
- Rambaldi da Imola Benvenuto (1856). *Commento latino sculla Divina comedia di Dante Allighieri*, przekł., red. G. Tamburini, t. III. Imola: Tipografia Galeati.

- Schabel, Ch. (1998). Elias of Nabinaux, Archbishop of Nicosia, and the Intellectual History of Later Medieval Cyprus. *Cahiers de l'Institut du Moyen-Âge Grec et Latin*, 68, 35–52.
- Wilbrandus de Oldenburg, (1864). Peregrinatio, red. J.C.M. Laurent. W: J.C.M. Laurent (red.), *Peregrinatores medii aevi quatuor*. Lipsiae: J.C. Hinrichs Bibliopola, 62–190.
- Zavagno, L. (2017). *Cyprus between Late Antiquity and the Early Middle Ages (ca. 600–800) An Island in Transition*. London–New York: Routledge.

Wojciech Mruk – dr hab. prof. UJ. Zainteresowania badawcze: dzieje religijności i praktyk religijnych w wiekach średnich, historia kultury krajów basenu Morza Śródziemnego, dzieje kontaktów między chrześcijanami, muzułmanami i żydami w średniowieczu, historia Ziemi Świętej w wiekach średnich.

